

**COMENIUS MAGYARUL:
RIMÁNY „VILÁG LABIRINTUSA ÉS SZÍV PARADITSOMA”**

(A fordítás nyelvi elemzése és az újabban előkerült kézirat tanulságai)

Dr. BAKOS JÓZSEF

I.

A magyar Comenius-filológia egyik időszerű feladata Comenius magyarul megjelent munkáinak számbavevése, a fordításokkal kapcsolatos vizsgálódások megindítása, illetőleg kiszélesítése. A sárospataki Comenius ünnepi ülészakon már szóvártam (vö. Ped. Szemle VIII. évf. 10. sz. 996.): a magyar Comenius kutatásnak komoly hiányossága, hogy Comenius több jelentős műve nem jelent meg magyar nyelven, az eddig megjelentek is alig hozzáférhető kiadványokban találhatók, s nincs a fordításokkal kapcsolatos korszerű filológiánk sem [1]. Éppen e meg gondolások alapján tartom helyes kezdeményezésnek, hogy Dobossy László a *Filológiai Közöny* hasábjain (VI. évf. 3—4. sz.) Comenius egyik legje lentősebb cseh nyelven írt művének magyar fordításaival kapcsolatosan vetett fel több szempontból is számottevő gondolatokat [2].

Ebben a rövid közleményünkben elsősorban Dobossy cikkének *Rimány* fordításával kapcsolatos megjegyzéseihez szeretnék néhány kiegészítő adatot fűzni, elsősorban *Rimány újabban előkerült kéziratának tanulságai alapján*.

Prágai kutatásaim alkalmával módomban volt a megkerült *Rimány kéziratot* tanulmányozni [3]. A prágai Komensky-múzeum munkatársa Dr. Bohumil Novák rendelkezésemre bocsátotta *Rimány* fordításának a Melnik melletti Nebusell (*Nebužely u Melnika*) levéltárában talált kéziratot példányát. Ismeretes, hogy *Rimány* sorstársa Végő János (mindketten *Patakról* kerültek a cseh földre) emlékirata is itt íródott 1822-ben és itt bizonyította „*bona fide*” *Rimány* István viszokai lelkes, hogy „ezen itt megírt dolgok mind valóságos igazságok”. (A Sárospatakon található kéziratokból!)

A megfáradt és sok tekintetben csalódott *Rimány* ide tette le élete jelentős munkáját, a *Világ Labirintusa* fordításának eredeti kéziratot példányát. Számunkra azért értékes ez a kézirat, mert így módunkban van összevetni a kéziratot szöveget a Pozsonyban, 1805-ben megjelent textussal [4], és választ adni azokra a kérdésekre, amelyeket

Rimány fordításával, illetőleg „szövegcsonkításával”, az eredeti mű szövegének „megmásításával” kapcsolatban vetett fel Dobossy László említett értékes tanulmányában. Dobossy ugyanis méltán írhatta, hogy *Rimány* „e gondos és nyelvileg is képzett fordító” helyenként tudatosan megmásította az eredeti mű szövegét, másutt pedig egész részeket kihagyott. Dobossy a pozsonyi kiadás textusa alapján valóban csak erre a megállapításra juthatott. Azt is helyesen írta, hogy „*Rimány* (vagy cenzora) elsősorban azokat a részeket ítélte kihagyásra, amelyekben Komensky a papok feslett életmódját s általában az egyháznak világi hatalommá válását kárhoztatta”. Beszél Dobossy *Rimány* szépítő törekvéséről, szövegmódosításairól is, megjegyezvén azt a feltételezést is, hogy *Rimány* talán az egyházi és világi cenzúra beavatkozásától félve követte el ezeket a hibákat, illetőleg változtatásokat.

A megkerült kézirat azt bizonyítja, hogy *Rimány* fordítása nem úgy jelent meg, ahogyan a szorgalmas és hozzáértő fordító eredetileg papírra vetette. Külön filológiai feladat annak kiderítése, hogy vajon a megjelent textus változtatásait önként, félve a hatalmasságoktól maga végezte el, vagy a cenzúra kényszerítette rá, vagy éppen lelkesztársai tanácsolták ezt neki. A megfelelő források, így a korabeli cenzúra levéltári anyagának erre vonatkozó adatait is igyekszünk felderíteni. Most e közleményünk céljának megfelelően vessük össze a megjelent és a kézíratos szöveget.

Előljáróban hadd jegyezzük meg, hogy „a fordítónak előre való tudósítása” igen figyelemreméltó a Comenius-filológia fejlődéstörténete szempontjából is. Az sem véletlen, hogy a volt *pataki diák* (*Rimány* 1776-ban subscribált Patakon) Csehországba éppen Comenius iránt érzett tisztelete révén olyan szeretettel és hozzáértéssel foglalkozott Comenius életével, munkásságával, hogy a comeniológia *úttörői között* őt is számon kell tartanunk. *Rimány* ugyanis Comenius iránti szeretetét és megbecsülését Patakról vitte magával, s akkor, amikor csehországi küldetését vállalta, szeme előtt lebegett Comenius Patakon végzett, s a magyar oktatás ügyét előbbre vivő munkássága is. Nem véletlenül értékeli oly nagyra éppen ezért *Rimány* Comenius pataki működését a fordítása elé írt bevezetőjében, mondván, Comenius azért jött Patakra, hogy „... a kollégiumot jobb karba helyeztetné és abban az ő-tőle kiadott Methodust, vagy tanításnak jó módját bevinné. Koménus a S.Pataki kollégiumban négy esztendeig tanított nagy dicsérettel, ahol a Tudományoknak megjobbításában és jó rendbe való szedésében, a maga példás szorgalmatosságának és nagy Tudományának sok jeleit megmutatta”. *Rimány* Comeniusról sokat hallott és tanult Patakon is, s akkor, amikor 1783-ban fiatalon Csehországba került, már magával vitte Comenius munkássága iránti csodálatát is. A *Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Levéltárában* az ő kiküldetésével kapcsolatban is találunk néhány dokumentumot, amelyekből azt is megtudjuk, hogy *Stephanus Rimány e Possesione Vilmány Cott. Abaújháziensi oriundus, profectus est in Eccl. Rana, Circ Chrudim sitam...* (Lev. tár: A XX. 7312/165. sz.). Csehországi állomáshelyén *Rimány* tanító is volt. Ez a

ténykedése csak növelhette Comenius iránti érdeklődését és éppen ezért nem véletlen, hogy a fordítása elé írt Bevezetőben oly hozzáértően és filológiai pontossággal írt Comeniusról, a pedagógusról. Az sem véletlen, hogy a Comenius filológiában ő az első, aki megértette Comenius panszofikus törekvéseit és annak elméleti elgondolásait, s először hivatkozott Comenius „*Pansophiae Prodromus*” nevezetű munkájára. (A fordítás bevezetőjéből). Hogy Rimány mégis a *Labyrint Světa a Ráj Srdce* fordítását tekintette fontos feladatának, magyarázza életének és csehországi működésének sok-sok csalódása. Saját és sorstársai vigasztalására, kétkedéseiknek elaltatására is szánta e fordítását. Végh János kéziratban maradt emlékirata (érdemes lenne minél előbb kiadni!), a *Nachricht von der Entstehung der reformierten Kirchen Gemeinde in Böhmen* valóban arról tanuskodik, hogy Rimány is sok megpróbáltatáson ment keresztül, de tanuskodik ez a kézirat arról is, hogy a Csehországba küldött volt pataki diákok között tovább élt a Comenius iránti tisztelet is. Végh maga is meleg szavakkal szól ebben az írásában Comeniusról is és nem véletlenül. A magyar Comenius-irodalomhoz ez a megnyilatkozás is értékes hozzájárulás.

II.

E megjegyzések után megpróbáljuk a kézirat és a megjelent szöveg filológiai egybevetését is elvégezni. Megjegyzéseinket a szöveg folyamatoságában tesszük meg. Már a fordítás Bevezetőjének textusa sem egyezik meg teljesen, bár a legtöbb egyezés itt található, és a különbségek, eltérések elsősorban *nyelvi* (tájejtési változatok, avultabb kifejezések a kéziratban) *stilisztikai* természetűek, a megfogalmazás módjára vonatkoznak. Pl a kézirat e mondata: „Kik az *Auctorrul* valamit bővebben *akarnának* tudni...”, a kiadás szövegében ilyen megformálást kapott: „Kik az *Auctorról* valamit bővebben *kívánnának* tudni.” Ritkábban, de előfordul, hogy a Bevezető kéziratából hiányoznak szövegrészek, de a kiadásban megtalálhatók. A pozsonyi kiadás e mondata pl.: „Páros életre adván magát, elvette magának Feleségül Cirillius Jánosnak, a Prágai Konsistorium Séniorának Leányát”, nincs meg a kéziratos részben. Ez a betoldás is arra figyelmeztet, hogy a *kézirat átment bizonyos megformáláson*, a nyomdába adás előtt, vagy a korrektúra alatt. Erre utal pl. a kéziratos bevezető e részlete is: „1634-től fogva pedig a régi Cseh és Morva Atyafiaknak Püspökjök volt holta napjáig 1671. esztendeig.” Ez a rész ilyen megfogalmazásban került nyomdába: „1634-dik esztendőttől fogva pedig, a régi Cseh és Morva Atyafiaknak, *kik Hazájokból kimentek*, Püspökjök volt 1671-dik esztendeig.”

A stiláris és helyesírási vonatkozású átformálások magyarázó okául azt említhetjük meg, amit különben maga Rimány is érzett és meg is jegyzett Bevezetőjében, hogy ő 1783-ban hagyta el hazánkat, cseh nyelvi környezetben élt, s amikor az 1800-as évek elején a fordítással elkészült, maga is érezte, hogy nyelvünk azóta fejlődésen ment át, s a fordítás szövegét a kiadás éveinek „kipallérozott magyar gustusához” is

szabni próbálta, vagy próbálták a kiadás előkészítésében közremunkálkodók. Sokszor sikerrel, de — majd később látni fogjuk — sok esetben éppen a megfogalmazás elevevességének szürkítésével. Különösen érdekes a változtatás ténye az *igekötők használatában*. A kéziratban erősebben terhelt a *ki* igekötő használatában Rimány fordítása, míg a megjelent szövegben a *ki* igekötő szerepét a *meg* veszi át. Gyakori az olyan jellegű változtatás is ezen a területen, amelyet ez idézett szövegrészben érzékelhetünk világosan: „A Svékusok voltak elsők, kik 1638-dik eszt. Koméniust *ki hívták*, hogy az egész Országban lévő Oskolákat a maga Methodusa szerint helyre hozná...” — olvassuk a kéziratot szövegében. Ugyanez a szöveg ilyen megfogalmazásban található a kiadásban: „A Svékusok voltak elsők, kik 1638-dik esztendőben Koménius Á. Jánost *meghívták*, hogy abban az egész Országban lévő Oskolákat a maga Methodusa szerint helyre hozná...” Vagy egy másik példát is idézzünk az *igekötők használatában és helyesírásában* tapasztalható *eltolódásokra*: A kézirat szövege így hangzik: „... négy egész esztendő alatt *ki dolgozott* új Methodust vagy módot, mely szerint az Ifjak sokkal kevesebb költséggel és fáradsággal és kevesebb idő alatt *megtanulhatnak* a Tudományoknak alsóbb Classisait...” A megjelent szövegben ez olvasható: „négy egész esztendő alatt *kidolgozott* új Methodust vagy módot, mely szerint az Ifjak sokkal kevesebb költséggel és fáradsággal és kevesebb idő alatt *kitanulhatnak* a Tudományoknak alsóbb Classisait.”

Ezután a részlet után megszorodnak az egyéb jellegű módosítások is. Módosul az értelem, illetőleg a leírt eseménnyel kapcsolatos hozzáállás is. A kéziratban pl. ez olvasható: „... de ő Svétziába *nem mert el-menni*, mivel ottan akkor nagy hadakozások voltak, mindazáltal *ígérte*, hogy tanácsával segítségére fog lenni...” A pozsonyi megjelent szövegben pedig ez található: „... de ő Svétziába *nem ment*, mivel ottan akkor nagy hadakozások voltak, mindazáltal *ígérte*, hogy tanácsával segítségére fog lenni...”

A szóhasználatban való eltérések (kézirat: *nagy hirű*-pozsonyi kiadás: *nevezetes*; kézirat: *a végre ment*-pozsonyi kiadás: *azért ment*- stb.) mellett gyakoriak a *ragozás* és *jelezésbeli* eltérések is. Ahol pl. Rimány a kéziratban *cselekvő igealakot* használ, a kiadásban *szenvető formát* találunk. A kézirat ezt mondja: „Koménius János sok derék és hasznos Munkái közül való nevezetesen az *Orbis Pictus*, (Rimány jó pedagógiai érzékét bizonyítja, hogy Comenius egyik legeredetibb és legértékesebb alkotását emelte ki a sok comeniusi mű közül!), melyet a Prágai Oskolákban mind ez ideig tanítanak és már Magyar Országban is, a S. Pataki kollégiumban fel vették, és az alsóbb Classisokban tanuló ifjatskáknak *tanítják*.”

A kiadott szövegben már ez olvasható: „... már Magyar-Országban is a S.Pataki Ref. kollégiumban *felvettek*, és az alsóbb Classisokban tanuló Ifjatskáknak *tanítatik*.” Az ilyen természetű eltérésekre még visszatérünk Rimány magyar szövege nyelvének részletesebb elemzése kapcsán. Most a Dobossy által említett szövegrészek kihagyásával kap-

csolatban is összevetjük a két szöveget. Hogyan adódtak a „másítások”, a „csonkítások”? A felelet: a pontosan, hitelesen lefordított szövegrészek csak a pozsonyi kiadásból hiányoznak, a kéziratos textusban benne vannak. Nézzünk néhány jellemző példát is!

A X. részben Comenius felsorolja azokat a tudósokat, „kik a magok értelmeknek különbsége felett egymás között veszekedtek”. Az eredeti szövegben szereplő nevek a fordítás kéziratában hiánytalanul megvannak. A pozsonyi kiadás textusából hiányoznak — s nem véletlenül — a következő nevek: *Scottus Aquinaszsal* (az eredeti szövegben: *Scota a Aquinatem*), *Hus* és *Luther a pápával* és a *jezsuitákkal* (Hussa, Lútera a jiné s papežem a ježuity). Ez a kihagyás már utal arra is, kik voltak azok, akik Rimány eredeti szövegét cenzurázhatták. Az egyház keze felétlen benne volt ebben a munkában: Hust és Luthert nem volt szabad szerintük együtt emlegetni a jezsuitákkal és a pápával.

Az *egyház és a világi hatalom cenzúrája* különösen erős kézzel nyúlt bele a XVIII. rész szövegébe. Itt van a legkézzelfoghatóbb bizonyíték arra, hogy Rimány hűséges szövegtolmácsolását a külső cenzúra kényszerre *másította, csonkította, szépítette*. Már a XVII. rész szövegébe is belenyúltak, s Rimány e mondatából „a bujdosó vizsgálja a *kegyeskedőknek* Állapotjokat”, kiírtásra ítélték a *kegyeskedőknek* szóalakot, s helyette a megjelent szövegbe már „*az Istenes embereknek*” kifejezést iktatták. A *kegyeskedő* szónak *pejoratív kicsengést* tulajdonítottak, mint ahogy valójában ez a szó már akkor, s éppen az egyházi emberek kétszínűségére, őszintetlenségére vonatkozóan hordozott ilyen mellékjelentést is. De éppen Rimány sok csalódása volt az oka annak, hogy ő Comenius *nábožný* szavát (*Poutník* prohlédá stav *nábožníku*) ilyen gúnyos érzelmi velejárót is hordozó szóval fordította. Dobossy említett cikkében méltán jegyezte meg, hogy „különösen gyakori a szövegcsontítás a XVIII. fejezetben, ahol a szerző a keresztény vallás állapotát vizsgálta vándorával.” A cenzúra a Dobossy által idézett részekén kívül kihagyásra ítélte pl. a nyolcadik bekezdésben azt a mondatot is, amelyben a papok magánéletének szatirikus rajzát kapjuk, s a visszasságok láttán a vándor így kiált fel: „*Ó, felfordult állapot ... (a papok): itten a párnákon kinyújtózva hortyognak ... vendégeskednek, egész a meg zabálásig töltvén magokban ... mások hajahujálkodnak és tántzólnak ...*” Még feltűnőbb a másítás, a csonkítás a XVIII. fejezet szövegével kapcsolatban. A papok előjárói, a püspökök, superintendensek, dékánok stb. életével, munkálkodásával foglalkozó textust teljesen kiforgatva, megcsonkítva adták ki a pozsonyi kiadásban. Hiányzik a szövegből pl. *Rimány* egyik igen szatirikus éllel megalkotott szójátéka is. Rimány ugyanis így fordítja Comenius ugyancsak szellemes szójátékát: ezeket az embereket „*lelki atyák*” helyett „inkább lehetne *Telki Atyáknak* hívni...” (vö. Comenius: „Omylem jím tuším *duchovní* otcové říkají *duchodní* otcové sloutí by měli...”)

Nagyon jellemző és a cenzorok politikai felfogását is híven tükröző átírás olvasható a XIX. rész 3. fejezetében. Rimány kéziratában ugyanis ez áll: „Némelyeknek nem voltak Fülei, a melyekkel a *jobbágyoknak*

panaszait meg hallgathatták volna . . .” A pozsonyi kiadásban törölték a *jobbágyok* szóalakot, elvették a mondat politikai élet, s csak ennyi maradt benn a mondatban: „Némelyeknek nem voltak Fülei, a’ mellyekkel *mások* panaszait meghallgathatták volna . . .” A XIX. rész 10. fejezetéből kihagyták a „*lomha urak*” kifejezést is, pedig *Rimány* kéziratában benne van és igen kifejező jelzős szerkezet, az eredeti szöveg mondanivalójához alkalmazkodó magyar nyelvi megfelelő. Egészen bosszantó hamisítás, vagy másítás az eredeti *Rimány* szöveggel szemben, hogy a kiadásban állandóan beiktatják a „*török*” jelzőt és a szarkazmussal bírált eseményeket, jelenségeket, társadalmi állapotokat, hatalmasságokat stb. áthelyezik „*Törökországba*”. Amikor *Rimány* az eredeti szövegnek megfelelően így fordít: „*Az emberek között mindenütt lévő rendetlenségek*”, a pozsonyi kiadás szövegében ez olvasható: „*Rendetlenségek a Törökök között*”. Ebben a fejezetrészen halmozódnak a másítások, az átírások, a csonkítások. Kihagyták pl. a kéziratban szereplő „*kancelláriák*” szót is, mert erre vonatkozólag is azt állítja a szerző, hogy „*úgy szinte a hamisságnak műhelyei*”. A fejezet végére beiktatták ezt a mondatot: „. . . és elmentem innen a *Török fegyver viselőkhöz*”, pedig az eredeti *Rimány* szövegben nem ez van. Átformálták a XX. rész címét is. *Rimány* kéziratában csak ennyi olvasható, az eredeti szövegnek megfelelően: „*Katonai Állapot (Rend)*”. A pozsonyi kiadásban már így módosult a cím: „*Török Katonai Állapot*”. A „*török*” jelző azután megszaporodik a fejezetekben is, s igaza van *Dobossynak*, hogy ezáltal a magyar szöveg értelme összeszűkül, a satíra általános érvénye csökken, s Comenius egyetemes satírája a szokványos török-keresztény ellentét felidézésévé torzul.

A XXI. rész címe az eredeti kéziratban: „*A Nemesség és a Tzimerek miért adatnak*”, a kiadásban már így módosították: „*A tzimerek miért adatnak a Törököknél?*” A feudális társadalom elleni legmerészebb kritika élet is tompították a kiadók akkor, amikor „*török vitézi Tselekedetek*” címszó alatt sorakoztatják fel Comenius súlyos elítélő szavait. A cenzorok tudták miért. Comenius szerint az úri rend, a nemesség „*dolga ebből áll: a pádimentumot taposni, lovagolni, az agarakkal nyulakat és farkasokat hajhászni, dohányozni, kávézni*” stb. stb.

Rimány korában is jellemző „*cselekedetei*” az úri társadalomnak, az uralkodó osztály fiainak. Ezért tompították, másították, csonkították, a cenzorok az eredeti szöveget itt is, és kihagyásra ítélték *Rimány* nagyon kifejező mondatai közül a legsúlyosabb kritikát tartalmazó és saját korának állapotára, társadalmi igazságtalanságaira is utaló e mondatot: „*Az ő dolgok ebből áll: A parasztokat bevezetni a rabotás munkába, azokat börtönbe hányni . . .*”

III.

A kézirat és a megjelent kötet szövegének egybevetése azt is bizonyítja, hogy a cenzúra, vagy a hatalmasságoktól tartó fordító a *nyelvi kifejezéseket* is másította, szépítette, egy-egy erősebb elmarasztaló jelző és szó élet is tompítani igyekezett. Sok esetben éppen ezért a kézirat

nyelve erőteljesebb, egyértelműbb, színesebb és kifejezőbb. Érdemes tehát megvizsgálni a fordítás nyelvét ebből a szempontból is. Az idegen nyelvi környezetben dolgozó *Rimány* fordítókészsége együtt nő, gazdagodik a fejezetről-fejezetre adódó nehezebb és finomabb nyelvi formákkal való harcban. Az első fejezetekben még nehezen indul: még szinte „betűről-betűre” fordít, sok a nehezebben formálódó mondat. Milyen nehézkes, mennyire idegen ízű pl. ez a mondata: „*De ismét nehéz dolognak lenni látszott nékem megismerni azt, mellyik és micsodás hivatal legyen olyan és nem tudom, kivel kellene elegendőképpen tanátskoznia arról, nem is igen volt kedvem valakivel tanátskoznia, gondolván, hogy nékem, kiki a maga dolgát fogja ditsérni.*” (I. rész 3. feje.)

Azután egyre magasabbra emelkedik: finomodik mondatszerkesztő eljárása, egyre szaporodnak az esztétikailag is csiszolt nyelvi fordulatok. Dicsérendő igyekezettel próbál felemelkedni *Comenius nyelv művészetéhez* [5]. Tudatosan archaizál, s a XVII. század nyelvéllapotának megfelelő nyelvi elemeket is beemel a fordítás szövegébe. Gyakran él *fogalmi és jelentésbeli archaizmusokkal* is. A kiadást előkészítő munkatársai sok esetben kiemelik ezeket is a szövegből. A XXIV. rész e mondatának „Ide alatt laknak azok, a’ kiket a Szerentse Asszony pénzzel és Jószággal meg tisztelt”, *jószág* szavát kiemelik és helyette a *gazdagsággal* szóalakot iktatják be a kiadást istápolók. *Szó és kifejezés anyagában* sok olyan elem található, amit a kiadás korában az élő nyelv már nem használt, de pl. az 1780-as években megjelent iskolai szótárak mint funkcionáló nyelvi elemeket szótároztak. Sok, *Rimány* által használt, s már a fordítás megjelenésének idejében „*antiquának*” jelezhető szót éppen *Comenius* nyelvi tankönyveihez csatolt szótárakban, lexikonokban találhatunk meg. Nézzünk néhány jellemző példát: *Üstökbe kapás* („in-kább üstökbe kapásra és verekedésre költ a dolog”) ~ *perdolni* („más-sok a Sáfárokkal perdoltak”) ~ *cipellős* („... melly sokan jártanak mag-gas sarkú tzipellősökön”) ~ *tálpecérkedni* („... ismét tálpecsérkedtek, dösöltek”). [E szónak értelmezéséhez adalékul szolgál éppen *Comenius* tankönyvének egyik adata: „A szakacsoc, főzöc, *tál peczérek* tábori szolgálatra hagyattatnac...” (Janua). *Rimány* itt e szót *tobzódni, dözsolni, sokat enni* értelemben használja. Ez a szó különben igen kifejező szinonim nyelvi elem *Rimány* fordításának idézett részében.] ~ *Lehorgadt* („... a lehorgadt vén embert, ifjú leánykával”). [Ezt a szót is igen gyakran használják fel *Comenius* szövegének értelmezésében a magyarítók. *Comenius* tankönyveit is forgató pataki diák, *Rimány* is sokszor találkozott ezzel a nyelvi kifejezéssel. A *horgadni* szót a mai *meghajolni* értelmében használták. A *Janua* egyik (XXI. 259.) fejezetében is ezt olvashatjuk: „... hogy meghajolhassunk (*horgadhassunk*)”]. ~ A *Janua* (XXIX. 363.) egy másik szavának (*szepelkedik*) képzett alakja a *szepelkedés* is kedvenc szava *Rimánynak* („ó, de én itten sok *szepelkedést* látok”). [A XVII. századi kiadványokban nagyon gyakran fordul elő ez az igealak, *igyekezik, törekszik, erőlködik* jelentésekben. A *szepelkedés* szó helyett *igyekezés, törekvés, erőlködés* jelentésárnyalatokban ismét csak a XVII. és a XVIII. század első felében funkcionáló szó, *Rimány*

tehát az eredeti szöveg tartalmához, mondanivalójához és hangulatához egyformán illő szót használ benne és általa ~ *mazúrság* („...és szántsándékkal való *mazurságra* adták *magokat*”). [A régi magyar nyelvben gyakoriak ezek a kifejezések *mazúrrá lesz, mazúrrá tettek, mazúrrá esik* stb. (vö. MNy. 26:134, MNy. 28:237.) Csokonai gyakran él a *mazúr* szóval: „Csekély ruha jó lesz olyan *mazúrnak*” (Karnyóné). A szó jelentései: *szegény, gyámoltalan, szűkölködő, mindenből kifosztott, koldus* stb. A *mazúrság* képzett alak ritkább, mint a *mazurkodás*. Rimány adata szó-történeti szempontból is értékes számunkra.] ~ *formányos* („... mint folyt énnékem dolgom a földön a *formányosok* között”), emlegeti Rimány a *formányos szekereket* is. ~ *Comenius* tankönyveihez csatolt szójegyzékében gyakran fordul elő a *kuritolok* grassor, kuritoló grassator! Rimány *kurittyoló* alakban él e szóval („... és kiki a magáét szemtelenül magasztalta, mint más *kurittyolók*”) azaz, mint más *kiáltó kal-márok*. ~ Igen kifejező szó Rimány szövegében a *timporál*: („... az egyik edényből a másikban által töltvén előntötte, vagy rosszul *timporálta*”), összekever jelentésben. Stílus értékben is szerencsésen használja fel fordításában Rimány a *birbitél* igealakot. („valamit *birbitéltek* suttogva”). A XVII. században *berbitél, birbitél, berbitélés* alakokban gyakori szó. Jelentései: demurmuro, murmeln, brummen, blateratio, morgás, locsogás, fecsegés, darál, csárog, morog, locsog stb. Rimány fordításában ennek a szónak különben nagy a festői ereje is. Festői ereje és érzelmi-hangulati telítettsége révén egyformán értékes Rimány szövegében a *bárdolatlan hőkögni, megepedett emberek, egészen eltüzesedtem* nyelvi formák használata. A *gyestálás* szó is (tsudálatos *gyestálások*at vívén véghez”) értelem és érzelmi tartalom tekintetében egyformán jól funkcionál a megfelelő szövegben.

Dobossy már többször említett cikkében *Comenius* eredeti cseh szövegével kapcsolatban is igen figyelemreméltó megjegyzéseket tett, kiemelve, e prózájának megalkotásában *Comenius* igazi barokk íróként mutatkozik be. Čiževsky nyomán ő is azt tartja, hogy *Comenius* stilisztikai eszközei között a leggyakoribb és legfontosabb a *szóláncolatok* alkalmazása. Ezeknek a *szóláncolatoknak* magyar megfelelőit *Rimány* ügyesen, szinte a művészi tökéletesség határát súroló módon keresi meg. Csak két példát ennek érzékeltetésére: „Mert némelyek *jártak*, mások *futkároztak*, mások *szekerkéztek*, mások *állottak*, mások *ültek*, mások *felkeltek*, mások ismét *lefeküdtek*” és így tovább.

„Azután pedig *főztek, párgoltak, rántottak, pergeltek, sütöttek, hivesítettek, égettek, vagdaltak, metéltek, szurgáltak, ismét varrtak, kötözték, kentek, keményítettek, lágyítottak, bétakartak, öntöztek...*”

Dobossy azt is megemlíti, hogy a barokk stílus megjelenési formáinak egyik jellegzetessége a nyelvi formák *naturalisztikus nyersessége*. Maga *Comenius* is ezeknek a nyelvi formáknak nagy részét a *népi cseh nyelv készletéből* merítette. A hűséges fordító, *Rimány* nagyon helyesen éppen ezeknek a nyelvi formáknak visszaadásában bőven merít a magyar népi nyelv szókészletéből (*sompolyodtk, kullyog, kömpörget, féntereg, nyifog, kotzódik, szulyog, fityőt, holmi mismás, kaparász, tré-*

csel, zabálódik, nyifog, ugros, fitsirikel, présmitálás, kótog, ölelgetőzik, kandikál, tsetepatéj, bolyókás, vakarítás stb.), de különösen értékes stíusfestő eszköz Rimány tollán a szólások, a nép száján is élő szólásmó-
 dck, szóláshasonlatok megjelenése. Rimány mesterien illeszti bele mon-
 dataiba a magyar nép szólásait, közmondásait, s a felhasználás nem
 mesterkélt. Ahol megjelennek ezek a szólások, mindenütt gazdag han-
 gulati és szemléleti tartalmukkal tűnnek ki: „Ne salamonkodj, mert kü-
 lönb en itt-is amott-is ebet kapsz.” Őket „szabad szakállokra eresztették.”
 „Nem minden botból lesz Beretva” — „Nagyobb vált a szaga, mint a
 petsenyéje”. — „A Tsillagok másképpen táncolnak, hogy sem mint ezek
 hegedülnek nékiek.” „Nem minden hörpentheti fel egyszerre a Duna vi-
 zét.” Ezzel a szólással kapcsolatban külön is meg kell említenünk, hogy
 ez a nyelvi forma a pozsonyi kiadásban olvasható. A kéziratban egy má-
 sik, úgy látszik, hogy a kiadást előkészítőknek már nem ismert szólás ta-
 lálható: „Nem teheti fel minden az Orbán süvegét”. A magyar szólások
 történetével foglalkozó szakirodalom számára is tartogat értékes adato-
 kat Rimány fordítása. Az ismertebb szólások („Felszedtem a sátorfámat.
 Másokat a maga kaptájára ütni. Az a legény, a ki mind végig ki-állja
 a sarat. Reám köszöni a kantsót. Tartsd a nyelvedet a maga határában.
 Úgy nem válogatnál, és mindent, mint a disznó a szalma tsutakot.),
 mellett olvasható néhány olyan szólás is fordításában, mely a magyar
 szólástörténet kutatója számára is forrásértékű anyagot tartalmaz: „Ő a
 magáéval nem fősvénykedik, hanem csak némelly Sopárok és Somfánál
 főzők, kik azt sem magoknak, sem másoknak javokra nem tudják fordí-
 tani.” A „somfánál főz”, „somfánál főző” szólással kapcsolatban, és a
 sopár (szoroskezű, fősvény) szóval kapcsolatban meg kell jegyeznünk,
 hogy igen alkalmas helyzetben használja fel Rimány. Kis—Viczey
 (Selectiora Adagia: 1713.), értelmezése szerint a „somfánál főző”: „szo-
 ros markú”, azaz fukar jelentést hordozó állandó szókapcsolat. Heltai
 Meséiben (313.) is használja ezt a nyelvi formát: Igen viasz fazekú és
 somfánál fező ag eb . . .” Pelkó Péter (Eredeti Magyar Közmondások
 és Szójárások, Rozsnyón, 1864.) is említi: somfánál főz, s így értelmezi:
 Nincs fája, Dankovszky (Kritisch- etymologisches Wörterbuch der ma-
 gyarischen Sprache, Pressburg 1833.) a som, som-fa, hangsorok értelme-
 zése keretében idézi a somfánál főző szólást is, avarus, parcus, sparsam ér-
 telemben. A Rimánynál használt sopár szót is értelmezi: parcus, s a to-
 vábbképzett sopárkodni szót is szótározza. B. Szabó Dávid (Vers-koszorú:
 Toldalék, Kassán, 1786.) a sopár szót szoroskezű, szorosmarkú, fös-
 vénny, illetőleg sovány és kopár értelmezésekkel idézi. Szerintünk is a
 szó éppen a sopár és kopár szavak vegyülése (kontaminációja) útján ke-
 letkezett. Ennek tekinti különben Simai is (vö. Nyr. 44:114.) Rimány
 nyelvében igen jól funkcionál ez a szó is.

Kis—Viczey gyűjteményében olvasható ez a szólás is: „*En is vol-
 tam ebek harmintzhadgyán*”. Rimány ezt a szólást ilyen változatban
 használja: „. . . tsátságj még, esköszöm tenéked, hogy *eléred az ebek
 harmintzadját*.” — A II. rész első fejezetében ezt olvashatjuk: „Nem tu-
 dom hol vette magát egy valami szapora járású . . sebes beszédű ember, s

nékem úgy tetszett, mintha lábai, szemei, nyelve és mindene *pigerén állna*”. Ritkán előforduló nyelvi forma. A kéziratban — maga is érezvén ezt — zárójelben külön is értelmezi ezt a kifejezést: *forogón* hangsorral. *Rimány* többször merített a népi gyerekjátékok szókincseiből is: „... megint *bak-fingot vetett*” nyelvi formát a Hegyalja népi nyelvéből vette. A pataki diákok is ezzel a hangsorral nevezték el a *bukfenc* játékot.

Érdemes lenne külön megvizsgálni *Rimány* szóképeit, képes kifejezéseit, összehasonlítva Comenius cseh szövegében szereplő nyelvi formákkal. *Rimány* sokszor egészen művészi módon képes nyelvi szemléltetéssel, szóképpel elvont fogalmakat megérzéskíteni. Gyakran él a *megszemélyesítés* eszközeivel: ügyesen formálja magyar nyelven Comenius allegóriáit, s olyan kifejező képeket tud teremteni nyelvi formákban, ami a leggyakorlottabb íróembereknek is dicséretére válna. S mindezt tudatos művészi gonddal cselekszi, egészen odáig, hogy olykor az eredeti szöveg ritmusát, érdekes hullámozását is visszaadja, s ha kell betűrímekekkel is él, mint pl. ebben a jól sikerült fordításrészletében, amelyben a bujdosó a világ piacát járja, s azt tapasztalja, hogy mindenki álarcot visel, tele a világ képmutatásokkal, ahogy ő fejezte ki „*színmutatásokkal*”: „Egy átallyában mindnyájan *bibirtsosok, rühesek*, vagy *bélpoklosok* voltak. És ezenkívül némellynek volt *Disznó ajaka*, másnak *Kutya fogai*, ennek *Ökör szarvai*, amannak *Szamár-fülei*, némellynek *Basilikus szemei*, ennek *Róka-furka*, amannak *Farkas körmei*. Némelylyeket láttam magasan kinyúlt *Pávai nyakkal*, másokat *Büdös bankai borzós bóbítával*...”

A magyar „*beszélő nevek*” példatárát *Rimány* alkotásaival is bővíteni lehet. Mennyire beszédesek valóban ezek a gúnyt, szarkazmust és finom humort is tükröző nevek: A főítélő törvénybíró neve: *Igyakarom a tanácsbírók Versengést szerető, Hallomásból ítélő, Részrehajló, Arany-szerető, Hirtelenkedő* stb. névvel láttattak el. A tanúk voltak: *Pletyka, Hazugság, Gyanúság*, a törvényes prókátor: *Tsapileves*, egyrésről, *Tsát-sogó* másrésről. Igen sikerülten fordítja *Rimány Comenius* azon mondatait, amelyekben a szerző a szeszélyesen változó eseményeket, a mozgalmass történéseket az *igék halmazásával* is érzékelteti. Mennyi aktivitás, dianizmus, elevenség és szinte érzéki erő van pl. ezekben a mondatokban: „Akit (a halál) talált, az *kiáltott, sikoltott, ordított*”. A jelen-tésükben is fokozást, erősítést kifejező szinonim igék stílusértéke is kiemelkedő itt!

„Az egyik *ordított*, másik *böggött*, harmadik *károgott*, negyedik *ugatott*, ötödik *fütyölgetett*, hatodik *fitsirikelt*, hetedik *nyögött*...” stb. stb. *Rimány* szókincsgazdagságának érzékeltetésére érdemes lenne festői erővel teljes szavai mellett nagy *hangulati értékkel* bíró szavait is felsorakoztatnunk. Itt most csak néhány szavát emeljük ki: a víz *hasad és fertseg*, a hab *hömpörög*, a képeket „*tzifra habzásokkal prémezték*” stb. stb. Amint már említettem sokat merít a nép nyelvéből is, s főleg akkor, amikor a reális ábrázolás a fő erénye és célja Comenius szövegének. A tolmács szájába adja a következő mondatot: „Te *izgága* ember, a leggyönyörűségesebb dolgokban is *gántst* találsz...” Hallgass te *lots-fots!*”

— „Mert midőn valaki valamivel *féntergett* és küszködött, más oda menvén, belé elegyítette magát: mellyből lett *veszekedés*, *üstökbe kapás*, és *verekedés* . . . , kevés idő múlva ismét *tzivakodtak*.” — „Tsudálatosan *tzivódtak*, *veszekedtek*, és egymást *üstökölték*” . . . mások lesütött fővel járnak, mint a *beteg juh*.” „. . . mindenik oda egyekezett ahová *eráonzotta*.” Olykor szinte halmozza a *tájnnyelvi* vonatkozásokkal is kapcsolatos *csoportnyelvi* szavakat. Felsorolja pl. a szekér részeinek elnevezéseit, a szerszámokkal együtt: „. . . mutogatják énnékem a *Gyeplőket*, *Istrángokat*, *Szügyellőket*, *Hámfákat*, *Szekerrudakat*, *Tengelyeket*, *Nyújtókat*, *Lötsöket*, és sokféle *Rudakat* . . .”

Nagyon kifejező jelzőre talált *Rimány* ebben a mondatában: „Mint-ez a *Nyelpritty Asszony* olly illetlen dologra adja magát . . .” A *nyelvpritty* szót idézi a *Nyelvtörténeti Szótár* is (II. K. 1332.) XVII. és XVIII. századi adatokból: „ama tsásogó *nyelv-pritty* emberek.”

A *Magyar Tájszótár* is *csacska*, *fecsegő*, *nyelves* jelentésárnyalatokkal értelmezi és a *Kunság* területéről adatolja. Valószínű, hogy ezt a szót *Rimány* szülőföldjén is hallotta, mert az abaúji és a zempléni nép ajkán is gyakran használt szóként funkcionálhatott az 1700-as években.

IV.

Rimány fordítása bevezetőjében jogosan emeli ki, hogy „egész erővel” igyekezett az „Originálnak értelmét világos és megérthető Magyarsággal kifejezni”. Valóban gondosan fordít, s olykor meglepő nyelvi finomságokat is fel tud sorakoztatni. *Rimányt* tehát számon kell tartanunk műfordítónk között is. Nem ő tehet róla, hogy fordítása nem úgy jelenhetett meg, ahogyan papírra vetette, s arról sem tehet, hogy fordításáról és egyéb munkásságáról is megfélekezett nemzete [6]. Úgy érezzük, adósak voltunk neki, legalább annyival, hogy újra ráirányítottuk az érdeklődés fénynyalábjait [7].

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

- [1] Bakos József: A magyar Comenius-kutatás néhány időszerű kérdése, *Pedagógiai Szemle*, 1958. 10. sz. 993—1002. (*Rimány* fordításáról: 996—997.)
- [2] Dobossy László: Komenskývel a „Világ útvesztőjében”, *Filológiai Közlöny*, 1960. 3—4. sz. 369—382.
- [3] A kéziratot Prágában tanulmányozhattam át 1961. április 20—24-én. Dr. Bohumil Nováknak ez úton is köszönetemet nyilvánítom, hogy hosszabb időre rendelkezésemre bocsátotta *Rimány eredeti* kéziratát.
- [4] A pozsonyi kiadásról: St. Souček: Komenského „Labyrint” u naš a v cizine, *Archiv pro badani o živote, a spisech J. A. Komenského*: VII. K. 17—54. (*Rimány* fordításáról: 52.), vö. még: Arne Novák: *Studie St. Součka K.*: „Labyrintu Sveta, uott: XIV. K. 193—201.
- [5] A Labyrint nyelvéről, stílusáról vö. Čyževsky: Das „Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens” des J. A. Comenius (Einige Stilanalysen) *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 1956. 59—85.

- [6] Comenius e művéneek új magyar (sajnos csonka) fordítása is megjelent: Johannes Amos Comenius: A világ útvesztője, Magyar Helikon kiadás, Bp. 1961. Fordította: Debossy László.
- [7] Rimány életére és munkásságára vonatkozólag vö. még: Jindrich Vyborny cikkét: Kostnické Jiskry: 1954. 28. sz. — magyarul Ráski: Ref. Egyház, 1954. VI. évf. 18. sz. — Kúr Géza: Cseh-magyar ref. tört. kapcsolatok, 1937. Csomár Z.: Történelmi kapcsolatok a cseh és magyar kálvinizmus között. Ref. Egyház és Iskola (Nagykapos), 1932. febr. 14. 7. sz. 8. sz. — 11. sz. — Rimány fordításának megjelenéséről szóló első híradás: Magyar Kurír, 1806. II. 41. sz. 631—632.